

Studie Varia

Antikvariát a knihkupectví jako nástroj posilování sociálního kapitálu a občanského aktivismu

Miroslav Kappl, Michal Trousil

DOI: 10.32725/cetv.2022.016

Abstrakt:

Studie hledá odpověď na otázku, jakým potenciálem disponuje provozování antikvariátu a knihkupectví v rozvoji komunitního života a občanského aktivismu a jakým způsobem může soukromá firma v této podobě nabízet prostor pro sociálně znevýhodněné, přispívat k občanské participaci a posilování sociální soudržnosti. Design výzkumu má podobu případové studie a nejdůležitější metodou je zde zúčastněné pozorování a reflexe vývoje firmy pohledem majitele, který je zároveň jedním z autorů tohoto textu. Druhý autor pak plní především roli korektora a garanta vědeckého odstupu od zaznamenaných procesů a jevů. Ukazuje se, že provozování antikvariátu může mít velký vliv na posilování sociálního kapitálu ve venkovském prostředí.

Klíčová slova: antikvariát, knihkupectví, venkov, sociální kapitál, občanský aktivismus, komunitní organizování

Úvod

Tištěné knihy dnes někteří lidé chápou jako přežitek, což lze ilustrovat dvěma výroky, s nimiž se jeden z autorů (provozovatel antikvariátu a knihkupectví) setkává u některých potenciálních zákazníků, kteří přijdou k jeho stánku nebo od kterých vykupuje nepotřebné knihy. Jeden z těchto výroků je následující: „*Já nečtu. Všechno je na internetu.*“ Druhý typický výrok pak tvrdí: „*Mladí dnes nečtou.*“ Zkušenosti provozovatele antikvariátu však ukazují na něco jiného.

Provoz sledovaného antikvariátu se ukazuje jako mimořádně zajímavý právě v době, kdy se řada lidí domnívá, že knihy jsou tištěným médiem minulosti a na trhu jsou vzhledem k vysokým cenám v podstatě luxusním zbožím pro vyvolené. V průběhu provozování sledovaného podniku se ukázalo, že podobný typ obchodu má v určitém prostředí a za určitých podmínek výrazný sociální, kulturně-vzdělávací a občansko-aktivistický rozměr. Jeho sociální rozměr je mj. vyjádřen jeho reklamním sloganem: „*Knihy pro chudé i pro bohaté!*“ Název Abnormalizace má zase důvody ve vědomí absence tohoto typu nabídky na různých kulturních akcích a v situaci, kdy někteří lidé uvádějí, že nečtou. Majitel byl také se svojí manželkou v době založení podniku přesvědčen, že celková společenská atmosféra je v některých aspektech podobná situaci za normalizace, na což

svým pojmenováním „(neo)normalizace“ poukazuje např. Škabraha¹.

Antikvariát se v níže popisované podobě ukázal nejen jako prostor pro sociálně znevýhodněné, ale také jako prostor pro neformální vzdělávání, komunitní organizování a občanský aktivismus. Vzhledem k níže uvedeným skutečnostem je možné ho v tomto konkrétním případě považovat za důležitou alternativu k typické nabídce trávení volného času mimo velká města a typické nabídce atraktivit na kulturních akcích ve městech i na venkově.

Cíl a metodika zpracování

Cílem příspěvku je pomocí studia modelového případu odpovědět na tyto základní výzkumné otázky:

1. V čem spočívá potenciál provozu antikvariátu a knihkupectví pro smysluplné využití volného času sociálně znevýhodněných?
2. V čem spočívá potenciál antikvariátu a knihkupectví při podpoře občanského aktivismu a komunitního organizování?

Jde o případovou studii, opírající se o teoretická východiska a analyzující dlouhodobou činnost i specifika antikvariátu a knihkupectví ve vztahu k výše uvedeným základním otázkám. Nejdůležitější metodou hledání odpovědí bylo zúčastněné pozorování od roku 2011 z pozice „insidera“ jednoho z autorů textu, který je od téhož roku provozovatelem a majitelem antikvariátu a knihkupectví Abnormalizace a později i spoluzakladatelem neformálního sdružení ART-TELLier (dále atelier) v bývalé venkovské prodejně textilu. Další metodou byla reflexe neformálních a nestrukturovaných rozhovorů s pravidelnými návštěvníky, účastníky a pořadateli kulturních akcí s antikvariátem spojených. Důležitá byla reflexe vztahů a ekonomického a kulturního vývoje obchodu ze strany provozovatele v socio-kulturním a prostorovém kontextu. Případová studie má svá omezení. Její výsledky nelze zobecňovat, ale umožňuje v tomto případě popsat jev, který je dle dostupných informací na českém venkově zcela ojedinělý.

Samotný provoz firmy byl od počátku chápán jako jakýsi sociální experiment, který měl zjistit ekonomickou udržitelnost prodeje použitých knih na kulturních akcích. Jednalo se o zcela novou nabídku, která zároveň umožnila zahrnout do ekonomické činnosti sociální rozměr bez významné finanční podpory z veřejných zdrojů a bez ohledu na formální požadavky na provozování sociálních služeb v oblasti komunitní práce. Tento text je rozšířením příspěvku jednoho z autorů na téma *Využití opuštěných venkovských prodejen pro kulturní cestovní ruch*.²

Požadovaný vědecký odstup od zjištěných skutečností je zde velmi obtížný. Snaha o nezávislou reflexi sledovaného případu je podpořena tím, že jeden z autorů není na případu žádným způsobem zainteresován a jeho role spočívá zejména v teoretickém zakotvení a kritickém promýšlení předkládaných interpretací zjištěných skutečností. Druhý autor zase v případě vystupuje také jako podnikatel, pro jehož úspěch je nutné pohlížet na dění také z ekonomického hlediska, tzn. instrumentálním způsobem. Rizikovým momentem ohrožujícím dostatečný odstup, který bylo nutné zvažovat, je ovšem skutečnost, že tento autor je v současnosti také obecním zastupitelem,

1 Srov. Martin Škabraha, '(Neo)normalizace', in *Kritika depolitizovaného rozumu. Úvahy (nejen) o nové normalizaci*, ed. Václav Bělohradský (Všeň: Grimmus, 2010), 131–146.

2 Srov. Michal Trousil, 'Využití venkovských prodejen pro kulturní cestovní ruch', in *Aktuální problémy cestovního ruchu. „Cestovní ruch – příležitost pro venkov“*, ed. Ivica Linderová (Jihlava: Vysoká škola polytechnická Jihlava, 2019), 392–399, dostupné též na <https://www.vspj.cz/soubory/download/id/7410>.

jehož cílem je podpora občanské společnosti a kulturních aktivit posilujících sociální kapitál.

Teoretická východiska

Soudržnost jakékoliv komunity lze demonstrovat na síle jejího sociálního kapitálu. Pojem sociální kapitál můžeme definovat různými způsoby, základní členění lze vnímat na ose „individuální – kolektivní“.³ Zajímáme-li se o soudržnost komunit, je zřejmé, že se pro naše potřeby budeme orientovat na kolektivní perspektivu. Ponecháváme tedy stranou pojetí sociálního kapitálu, které zdůrazňuje prospěch jedince disponujícího tímto kapitálem (jako v původním pojetí Pierra Bourdieu), ale zajímá nás sociální kapitál celé komunity jako „propojení mezi jednotlivci – sociální sítě a normy reciprocity a důvěryhodnosti, které z nich vyplývají“.⁴ Míněny jsou zde především počty a hustota neformálních vazeb mezi členy určité komunity, kdy sítě těchto vztahů mohou být orámovány příslušností jejich nositelů k nějakému formalizovanému či neformálnímu společenství, ale není to nutnou podmínkou.⁵ Důležitějším aspektem těchto vztahů je spíše ochota angažovat se ve prospěch ostatních členů komunity, ať už individuálně, či v rámci koordinovaných kolektivních akcí, bez očekávání okamžité adekvátní protislužby.

V současné době můžeme pozorovat výrazný úpadek sociálního kapitálu společenství v celém západním světě. Citována je v této souvislosti především kniha amerického sociologa Roberta Putnama *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, ve které popisuje úbytek sociálního kapitálu komunit ve Spojených státech amerických. Zaměřuje se na široké spektrum různých typů společenství a komunit (formálních i neformálních), kdy u všech sledovaných celků konstatuje závažné snížení hustoty vztahových sítí a s tím související úbytek angažovanosti jejich členů ve prospěch společenství. Putnamovi následovníci obdobně popisují situaci v ostatních zemích Západu, přičemž bývalé státy komunistického bloku nejsou v tomto ohledu žádnou výjimkou. Lze konstatovat, že úpadek sociálního kapitálu komunit v postkomunistických státech je dokonce razantnější, jak ukazují např. každoroční mezinárodní výzkumy prosperity jednotlivých států, sestavované Legatum Institute, které si všímají i síly sociálního kapitálu společnosti. Výsledky jsou v případě české společnosti neradostné. Např. v r. 2013 se u této sledované položky Česká republika ještě držela na 46. místě, v r. 2018 už sklouzla na 71. místo a v minulém roce dokonce na 112. pozici.⁶

Popisovaný úbytek sociálního kapitálu komunit v postkomunistických společnostech vychází zřejmě z mnoha různých příčin, ale tři faktory můžeme vnímat jako důležité. Prvním z nich je výchozí stav společností bývalého socialistického bloku, který lze charakterizovat specifickým společenským klimatem, v jehož pozadí byla větší míra volného času, daná zákazem či drastickými omezeními soukromého podnikání. Druhým faktorem byla nepřilíš rozvinutá úroveň mediálního a zábavního průmyslu v tehdejší společnosti, který (kvůli ekonomickým a politickým limitům) nebyl dostatečně produktivní, nedokázal (a ani vlastně nechtěl) oslovit všechny segmenty společnosti a mnohdy odpuzoval svým ideologickým obsahem. To se kromě krátkého uvolnění v 60. letech 20. stol. týkalo pounorového období a tzv. normalizace po okupaci Československa v r. 1968.⁷ Možnosti individuálního trávení volného času prostřednictvím konzumu mediálního

3 Srov. Nan Lin, 'Building a Network Theory of Social Capital', in *Social Capital: Theory and Research*, ed. Nan Lin, Karen Cook and Ronald S. Burt (New York: Aldine de Gruyter, 2001), 10–12.

4 Srov. Robert D. Putnam, *Bowling alone: the collapse and revival of American community* (New York: SIMON & SCHUSTER, 2000), 16.

5 Srov. Putnam, *Bowling*, 20.

6 Srov. „The Legatum Prosperity Index™“, Legatum Institute, citováno 25. června 2020, <https://www.prosperity.com/rankings>.

7 Srov. např. Paulina Bren, *Zelínář a jeho televize* (Praha: Academia, 2013), 227–281.

zábavy byly tedy dosti omezené. Velmi zjednodušeně lze říci, že trávení volného času uzavřeností do relativního soukromí svých chat, víkendových komunit či angažovaností v kolektivních aktivitách (ať formalizovaných pod patronátem státu, či vyloženě neformálních) bylo v tehdejších podmínkách jedinou smysluplnou volbou (čemuž napomáhalo i to, že většinu z těchto aktivit lze považovat za tradiční a podporované napříč všemi generacemi). Další možností bylo stáhnout se do undergroundu, resp. podílet se na aktivitách alternativní kultury⁸ a číst zakázanou literaturu šířenou samizdatem či pod pultu antikvariátů, které byly jedním z mála ostrovů svobody.⁹ Kolektivní účast na uvedených aktivitách do jisté míry udržovala míru sociálního kapitálu na silné úrovni navzdory současně působícímu protichůdnému tlaku centralizovaného státu, který si chtěl uchovat kontrolu nad celou společností a snažil se jakékoliv komunity mocensky infiltrovat a kontrolovat.¹⁰ Nicméně je toleroval, alespoň pokud nejevily žádné politické či sociálně reformační ambice, jako v případě výše uvedeného undergroundu a jeho propojení s disentem. To vše se do velké míry razantně změnilo po r. 1989, kdy s obnovou liberální demokracie a tržní ekonomiky byly výše uvedené faktory ve svém působení zásadně oslabeny a do hry se dostal třetí faktor – změna ideologického klimatu, kterou lze zjednodušeně popsat jako přechod od marxismu-leninismu k neoliberalismu.

Proč považujeme nástup neoliberální ideologie za další významný faktor úpadku komunit, nemusí být ihned zřejmé. Obzvláště pokud chápeme neoliberalismus „úzce ekonomisticky jako myšlenkový proud činný pouze v oblasti ekonomiky, postavený na předpokladu, že nejvyšší úrovně sociálního blaha celé společnosti bude dosaženo skrze principy individuální odpovědnosti, prosazování principů volného trhu a minimalizace státu.“¹¹ Nicméně neoliberalismus není pouhou ekonomickou teorií, ale je skutečnou ideologií, která má širší ambice ovlivňovat myšlení a chování lidí, stejně jako je měl např. marxismus či fašismus. Neoliberalismus je ovšem výjimečný tím, že ho jako ideologii prakticky nevnímáme. Zatímco ostatní ideologie stěží dokážou „zakrýt své vnitřní protiklady“,¹² neoliberalismu se dokonce daří poměrně dobře skrývat fakt, že je ideologií ovlivňující naše životy. O neoliberalismu nemluvíme jako o ideologii, protože jsme jeho východiska ztotožnili s naší představou o přirozené „podstatě člověka“. ¹³ S ohledem na to, že se neoliberalismus obejde bez politické propagandy, podpory jakéhokoliv náboženství či podpěry různých filozofických systémů, tedy jakýchkoliv teoretických konceptů, které se zabírají otázkou lidské povahy, je lehké uvěřit, že se jedná pouze o hodnotově neutrální ekonomickou teorii. Tak tomu ovšem není. I neoliberalismus má svoji představu o lidské podstatě. Podle ní každý jedinec přirozeně touží po štěstí a spokojenosti ve svém životě a za jejich dosažení nese plnou odpovědnost. Nikdo nemůže předpokládat, že za naplnění těchto potřeb může být odpovědná společnost, komunita či obecně jiná osoba – a stejně tak po nikom z nás nelze tuto odpovědnost za blaho ostatních lidí požadovat. Doslova platí, že každý je svého štěstí strůjcem. Lze říci, že neoliberalismus spoluvytváří specifické sociální prostředí, které podporuje a odměňuje silný individualismus, s kterým jde ruku v ruce odmítavý postoj vůči hodnotám solidarity a společenské kooperace. Tyto „kolektivistické“ hodnoty neoliberalismus považuje za odporující našim přirozeným kognitivním a emocionálním vzorcům chování, které nás motivují soutěžit s ostatními o zdroje a statky, kdy mnoho z těchto

8 Srov. František Stárek a Jiří Kostůr, *Baráky. Souostroví svobody* (Praha: Pulchra, 2010), 7–14.

9 Srov. Luděk Svoboda, *Antikvariát a já* (Praha: Kant, 2013), 58–136.

10 Srov. Milan Kinkor, 'Komunitní práce', in *Metody a řízení sociální práce*, ed. Oldřich Matoušek (Praha: Portál, 2003), 257.

11 Radka Janebová, 'Rozcestí kritické praxe sociální práce v kontextu institucionalizovaného systému sociálních služeb v České republice', *Caritas et veritas* 9, č. 1 (2019): 86.

12 Stuart Sim, *Derrida a konec historie* (Praha: Triton, 2001), 62.

13 Srov. Paul Verhaeghe, 'Kudy z neoliberální pasti?: Odříkání a sebeovládání jako lék na psychosociální krizi', *A2: kulturní čtrnáctideník*, 2. března 2016, <https://www.advojka.cz/archiv/2016/5/kudy-z-neoliberalni-pasti>.

statků není nutně potřebných k pohodlnému životu, ale můžeme je vnímat jako způsob manifestace vyššího sociálního statusu (a tedy i vyšších osobnostních kvalit jejich majitele). Důsledkem je všeobecná akceptace názoru, že vinu za ekonomický a sociální neúspěch vždy nese sám jedinec, aniž by se bral v potaz možný negativní vliv společenského prostředí.¹⁴ Důležitou cílovou skupinou působení kulturní hegemonie neoliberalismu obvykle bývají především příslušníci mladé generace (čímž se neoliberalismus ostatně neodlišuje od ostatních dominujících ideologií minulosti), se zřejmým záměrem zachovat legitimitu ekonomické nerovnosti ve společnosti i dále do budoucnosti.¹⁵ V tomto kontextu lze vliv neoliberálního diskursu u nás vnímat jako úspěšný. Pokud přemýšlíme nad příčinami zde již uvedeného strmého úbytku síly sociálního kapitálu české společnosti v posledních letech, nabízí se hypotéza o dopadech silně individualistického a vysoce marketizovaného životního stylu nastupující generace (vyrůstající v ovzduší neoliberální kulturní hegemonie polistopadového režimu), který se s tvorbou silných sociálních sítí nijak zvlášť neslučuje (příčemž tzv. „sociální sítě“ v on-line prostředí nelze počítat za jejich funkční náhražku). Ideologie neoliberalismu zasáhla svým vlivem i venkovské komunity. I zde můžeme vnímat dopady neoliberálního diskursu na naše základní přesvědčení, kdy jsme ochotni uvažovat o povaze sociální reality jakožto konkurenčním prostředí, ve kterém mezi sebou všichni soupeříme o ekonomické statky a vyšší sociální status, a s tím částečně související tendenci k marginalizaci, až segregaci těch, kteří nezapadají do hlavního proudu venkovské společnosti. Není proto zřejmě náhodou, že se lze v poslední době setkat s mnoha studiemi,¹⁶ které identifikují negativní dopady polistopadové stratifikace venkovských komunit a považují posilování sociálního kapitálu venkovských společenství za jeden z nejdůležitějších nástrojů jejich dalšího rozvoje. V tomto článku se zaměřujeme především na ty příslušníky lokálních venkovských komunit, kteří nejsou vnímáni jako příslušníci hlavního proudu společenství, jehož jádrem jsou v naší studii především starousedlíci, zakořenění v tradiční struktuře venkovské společnosti, disponující obvykle solidním ekonomickým zázemím i statusovým postavením. Zaměřujeme se na ty „ostatní“ – na poměrně heterogenní skupinu, jejíž členové se obvykle vyznačují nějakou charakteristikou, která je vyčleňuje z většinové společnosti. Může to být třídní příslušnost, etnicita, věk, rodinný původ, zdravotní postižení, příslušnost k subkultuře se specifickým stylem života, resp. to mohou být obyvatelé, kteří se dobrovolně stáhli z participace na místních aktivitách z důvodu jim nevyhovujícího kulturního obsahu (např. odraz popkultury na zdejších kulturních akcích). Z velké části lze hovořit o marginalizovaných skupinách, které postrádají hlas ve veřejném prostoru a výhody plynoucí z členství v dominantní komunitě.

Tato studie ukazuje možnosti, jak vyloučené (či dobrovolně izolované) členy venkovských komunit podchytit, propojit a posílit jejich sociální kapitál. Naznačuje základní osu procesu, který je opakovatelný i v jiných lokalitách. Při popisu tohoto procesu si opět vypomůžeme koncepty sociálního kapitálu v úvodu zmíněného Roberta Putnama, který si všímá různých forem sociálního kapitálu a jejich dopadů na společnost. Klíčovými pojmy pro nás jsou v tomto případě „svazující sociální kapitál“ a „přemostující sociální kapitál“.¹⁷

Svazující sociální kapitál v definici Putnama odkazuje na posilování vztahů uvnitř určité užší

14 Srov. Verhaeghe, 'Kudy z neoliberální pasti?.'

15 Srov. Henry A. Giroux, *Against the Terror of Neoliberalism: Politics Beyond the Age of Greed* (Boulder: Paradigm Publishers, 2008), 112–129.

16 Srov. např. Věra Majerová, Tomáš Kostecký a Luděk Sýkora, *Sociální kapitál a rozvoj regionu. Příklad Kraje Vysočina* (Praha: Grada, 2011); Vít Skála, 'Vliv sociálního kapitálu na rozvojový potenciál venkovských obcí', *Acta Politologica* 9, č. 2 (2017): 40–56; Vít Jančák a kol., 'Sociální kapitál jako faktor rozvoje periferních oblastí: analýza vybraných složek sociálního kapitálu v typově odlišných perifériích Česka', *Geografie* 115, č. 2 (2010): 207–222.

17 Srov. Putnam, *Bowling*, 20.

komunity a exkluzivní identity jejich členů, vedle toho též poukazuje na inklinaci k homogenitě skupiny. Přepokládána je rovněž vyšší míra reciprocity a solidarity. Příkladem mohou být etnické komunity, církevní a další zájmové spolky, ale i neformální skupiny blízkých přátel, pravidelně podnikajících společné aktivity, apod. Charakter sociálního kapitálu v těchto komunitách můžeme metaforicky popsat jako „sociologické superlepidlo“. ¹⁸ Přemostující sociální kapitál oproti tomu označuje síť vztahů mezi členy různých segmentů společnosti. Tyto vazby nejsou tak silné jako v případě svazujícího sociálního kapitálu, nicméně nabízí více možností pro realizaci externích aktivit a šíření informací. Čili nabízí více možností pro mobilizaci občanské společnosti při řešení ožehavých sociálních problémů, které politická reprezentace a úřady z nejrůznějších důvodů neřeší či nechťejí řešit. Příkladem společenství s přemostujícím kapitálem mohou být dle Putnama hnutí za občanská práva, ekumenické náboženské organizace či různé nevládní organizace zaměřené na mládež. ¹⁹

Výše uvedené členění forem sociálního kapitálu neznamena, že bychom se v praxi setkávali s uskupeními, které oplývají výlučně jednou nebo druhou formou sociálního kapitálu. Všechna společenství disponují oběma formami sociálního kapitálu současně, ale v různé míře. ²⁰ Mezi takové, které spojují své členy relativně pevnějšími pouty, ale zároveň jsou otevřené vytváření vazeb s dalšími komunitami, patří alternativní kulturní scéna popsaná dále v prezentované studii. Jedná se o lokální scénu, která sice není příliš homogenní, pokud bychom na ni nahlíželi optikou příslušnosti k nějaké jasně definované (sub)kulturní identitě (v podstatě ji spojuje především odpor vůči komerční kultuře hlavního proudu), nicméně disponuje mnoha předpoklady k schopnosti propojovat další okrajové skupiny venkovské komunity. Převládající kritický postoj vůči většinové společnosti a pocity solidarity s těmi, které lze v rámci soudobé společnosti považovat za „poražené“, nachází své vyústění v různých formách společenské angažovanosti, jakkoliv zpočátku i třeba spíše skromného charakteru. Nicméně se po určité době daří propojovat sociální kapitál této nové vztahové sítě s některými komunitami, které lze považovat za tradiční a dobře etablované v rámci širší venkovské pospolitosti. V dalších kapitolách si ukážeme podrobnější popis sledovaného případu.

Geografické vymezení sledovaného případu

Sledované aktivity antikvariátu a knihkupectví Abnormalizace i navazujícího neformálního sdružení ART-TELLier se odehrávají v Královéhradeckém kraji, převážně v okrese Jičín, ale i s přesahem do sousedních okresů. Domovským regionem je mikroregion Podchlumí, který je řazen mezi tzv. prosperující venkov. ²¹ Mikroregion je mj. silně spojen s výtvarnými činnostmi ve vazbě na Střední průmyslovou školu kamenickou a sochařskou v Hořicích v Podkrkonoší. Na druhou stranu je nutné vnímat, že v kontrastu s nedalekým Hradcem Králové je zde nabídka kulturního vyžití, sociálních služeb a trávení volného času značně omezena jak na kvalitativní, tak kvantitativní úrovni.

Sídlo majitele antikvariátu a provozovatelů ateliéru je v obci Cerekvice nad Bystřicí (771 obyv. k 31. 12. 2019). Ta se nachází na hranici dvou turistických oblastí Hradecko, Krkonoše a Podkrkonoší, na hranici okresů Jičín, Trutnov a Hradec Králové. Nejbližšími ekonomicko-správními

18 Srov. Putnam, *Bowling*, 20–21.

19 Srov. Putnam, *Bowling*, 20.

20 Srov. Putnam, *Bowling*, 21.

21 Srov. Josef Bernard, 'Dodatek: Jak jsme zkoumali periferie? Metodologické postupy použité při výzkumu', in *Nic se tady neděje...*, ed. Josef Bernard (Praha: Sociologické nakladatelství, 2018), 231.

a kulturními centry pro obec jsou 6 km vzdálené Hořice v Podkrkonoší (8 533 obyv. k 31. 12. 2019) a 20 km vzdálený krajský Hradec Králové (92 939 obyv. k 31. 12. 2019). Na hlavní trase mezi Hradcem Králové a Hořicemi v Podkrkonoší sice obec patří k největším a je spádovou oblastí pro okolní obce z hlediska nabídky mateřské školy i obou stupňů školy základní, v posledních letech (2014–2019) však dochází k úbytku počtu obyvatel a zvyšování jejich průměrného věku.²² Obec má dobré železniční spojení do Hradce Králové i do Jičína, což je využíváno k dojíždě za prací i za kulturou.

Podobně jako v jiných českých obcích se spolkový a volnočasový život v obci tradičně koncentruje zejména kolem místních dobrovolných hasičů, fotbalistů, myslivců a Sokolů. Církevní život zde nefunguje, ačkoli se zde nachází barokní kostel Zvěstování P. Marie a zřícenina barokní kaple sv. Vavřince. V obci je také jedno odpoledne v týdnu otevřena knihovna, kterou podle vyjádření knihovnice navštěvují fakticky pouze děti a senioři.

Stručná charakteristika vývoje sledovaného případu

Obchod byl založen vysokoškolským pedagogem v roce 2011 jako vedlejší podnikatelská činnost v podobě stánkového prodeje na veřejných kulturních akcích. Celkový koncept byl postaven na představě, že na mnohých kulturních akcích, jako jsou hudební festivaly, různé jarmarky a trhy, chybí nabídka kulturního zboží v podobě knih za přijatelné ceny. Zatímco běžná nabídka stánkového prodeje se (kromě občerstvení) týká především oblečení, hraček, bižuterie, keramiky a potřeb pro domácnosti, knihy na veřejných akcích se v regionu ukázaly jako zcela nový fenomén.

První akce, na kterou majitel se svým stánkem vyrazil, byl Jarmark lidových řemesel v malé obci u Hořic v Podkrkonoší. Při přihlašování na akci byl její pořadatel velmi překvapen nabídkou prodeje knih, vyžádal si jejich rámcový seznam a teprve poté s účastí souhlasil. Akce se ukázala jako ekonomicky úspěšná. Následovaly další, včetně neúspěšných experimentů s prodejem na koupalištích nebo na různých obecních slavnostech.

Ukázalo se, že zásadní roli pro úspěšnost prodeje plní několik faktorů. Vedle výběru publikací odpovídajícímu odhadovanému složení návštěvníků (věk, ekonomický status, kulturní program ovlivňující složení návštěvníků, existence a výše vstupného na akci) jde samozřejmě o počasí, výši poplatků za místo, náklady na dopravu a celkový počet stánků v poměru k počtu návštěvníků. Největším překvapením se pro majitele stala skutečnost, že není rozhodující počet návštěvníků akce, ale jejich složení. Ukázalo se, že na akci s návštěvností kolem 1 000 účastníků a s kulturním programem, který bychom mohli označit za kulturu tzv. středního proudu (např. Michal David), neměli lidé o stánek s knihami téměř žádný zájem. Naopak na akcích, které z hlediska kulturního programu patří do tzv. alternativní kultury, i přes počet návštěvníků v řádu maximálně několika set, byl o knihy zájem mimořádný.

S rostoucím počtem navštívených akcí se o antikvariátu v regionu zvyšovalo povědomí a narůstaly i nabídky na výkupy použitých knih, což znamenalo nutnost hledat skladovací prostory.

V roce 2011 si majitel všiml opuštěné bývalé prodejny textilu na návsi obce v Cerekvici nad Bystřicí. Vzhledem k tomu, že šlo o nevyužívaný objekt v majetku obce, bylo možné si ho za poměrně nízké nájemné (v poměru k cenám za nebytové prostory ve městech) pronajmout zpočátku jako sklad. S ohledem na celkové uspořádání prostoru se rozhodl otevřít zde i standardní prodejnu s omezenou otevírací dobou (2 všední dny odpoledne a sobotní dopoledne). Samotná skutečnost,

²² Český statistický úřad, Cerekvice nad Bystřicí (okres Jičín), https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=profil-uzemi&uzemiprofil=31548&u=__VUZEMI__43__572781#, citováno dne 27. června 2020.

že na venkově někdo otevřel antikvariát a knihkupectví se setkala s údivem místních obyvatel. I přes zdánlivou ekonomickou nesmyslnost tohoto jednání mu však prodej knih pokryl náklady na nájemné.

Otevření venkovského obchodu zaujalo v roce 2014 majitelovy umělecky orientované přátele z Hradce Králové, zejména provozovatelku kavárny Art Café, která vystudovala výtvarně orientovanou vysokou školu ve Velké Británii. Ta ho oslovila s nabídkou, že v části jeho provozovny vytvoří umělecký ateliér, který by s přáteli využívali k vlastní tvorbě a zároveň zde pořádali workshopy pro zájemce z řad veřejnosti. Hlavní motivací pro ně byla skutečnost, že ve městě nejsou cenově dostupné prostory. Knihkupec souhlasil a vznikl tak ART-TELLier, o jehož fungování píšeme níže.

Vzhledem k rostoucímu objemu knih (i jejich prodeje) se provozovatel dále rozhodl v roce 2013 pronajmout obchod v Hořicích v Podkrkonoší. Spojil síly se svou známou, vyučenou zlatnicí romského původu, která se v podobě stánkového a internetového prodeje zaměřovala na bižuterii a opravy šperků. Společně si tedy otevřeli obchod a 5 let zde nabízeli, vedle nových i použitých knih, bižuterii, šperky, čaje a drobné zboží orientu. V prodeji se střídali, přičemž provozovatel svoji kolegyni zaměstnával na dohodu o pracovní činnosti a později na dohodu o provedení práce. Zároveň také zaměstnával brigádníky z řad seniorů, žen na rodičovské dovolené a studující mládeže.

Prodejna v Cerekvici byla uzavřena a sloužila již pouze jako sklad a umělecký ateliér. Náklady spojené s provozem obchodu ve městě byly pokryty, ale zisk zde byl minimální či nulový. Majitel proto v roce 2016 spustil i internetový obchod. Celkový objem prodeje, ale i množství knih na skladě se tak začal rychle zvyšovat. Zásadním problémem se stalo zavedení elektronické evidence tržeb. Provozovatel neměl dostatek finančních prostředků na její zavedení do několika provozoven (obchod, stánek či jakákoli jiná mobilní forma prodeje např. v ateliéru). Pouze pro realizaci prodeje v jedné provozovně činily jednorázové náklady na její zavedení 7 000 Kč, což představovalo původní nájemné v kamenném obchodě za celý měsíc. V době, kdy vyjížděl na akci se stánkem, tedy nemohl mít (i přes dostatek brigádníků) otevřeno v kamenném obchodě. Byla to páteční odpoledne a sobotní dopoledne, která patřila z hlediska tržeb (díky turistům, chatařům a chalupářům) k nejvýznamnějším. Ukázaly se zároveň omezené technické schopnosti brigádníků z řad seniorek při zvládání softwaru a majitel je byl nucen (kvůli obavám z finančních sankcí za jejich případné pochybení) propustit. Tím se omezil manévrovací prostor pro obsazování směn a postupně začalo docházet i k propadu tržeb. Provozovatel se proto rozhodl prodejnu uzavřít. Stalo se tak ovšem k lítosti řady pravidelných zákazníků, pro které nebyla pouhým antikvariátem a knihkupectvím, ale také kulturním a společenským centrem i možností zbavit se důstojným způsobem nepotřebných knih.

Majitel hledal další prostor k pronájmu skladu, protože do původního se mu již narůstající zásoby nevešly. Nalezl další opuštěnou prodejnu v sousední obci Hněvčeves, kterou si v roce 2018 od obecního úřadu, opět za poměrně nízké nájemné, pronajal. Po dvou letech se obec rozhodla vytvořit z prodejny obecní úřad a komunitní centrum. V současnosti tedy probíhá jednání o dalším stěhování do nových skladovacích prostor v podobě nevyužitého objektu.

K dnešnímu dni existují v okrese Jičín pouze dva kamenné antikvariáty. Jediný, který provozuje stánkový prodej, je však námi sledovaný antikvariát a (podle průzkumu v rámci kulturních akcí v Královéhradeckém kraji) také první, kdo s podobnou formou prodeje začal. Postupně se na podobně zaměřených kulturních akcích objevily i dva antikvariáty z Liberce, ale ukázalo se, že se vzájemně ve svém fungování neohrožují. Majitel měl zpočátku komparativní výhodu svým

průkopnickým způsobem prodeje. Vzhledem k hlavnímu pracovnímu poměru a převažující nabídce použitých knih nad poptávkou také může mít o něco nižší ceny než ostatní antikvariáty. Důležitým faktorem úspěchu tohoto konceptu je také skutečnost, že řadě lidí je líto použité knihy vyhodit a nabízí je i za pouhý odvoz. Ceny běžně nabízených knih jsou pak v poměru k cenám nových knih až desetinové a použité knihy jsou dostupné i ekonomicky nízkopříjmovým zákazníkům.

Antikvariát a knihkupectví jako součást neformálního vzdělávání a trávení volného času

V podobě stánkového prodeje nebyl antikvariát a knihkupectví jen jedním ze stánků na dané kulturní akci, ale v některých případech se stal i žádanou součástí programu.²³ Návštěvníci u něj mohli trávit čas a diskutovat o tématech, která sama nabídka konkrétních knih nastolovala. Prodejce aranžuje knihy tak, aby samotné uspořádání evokovalo žánrovou blízkost titulů, reagovalo na aktuální společenské dění a zároveň vyvolávalo provokativní otázky. Příkladem může být (diskutabilní) blízkost následujících titulů: Zeman, Jak jsem se mýlil v politice; Mlynář, Mráz přichází z Kremlu; London, Démon alkohol; Kmenta, Boss Babiš; Placák, Fízl; Thoreau, Občanská neposlušnost. Majitel tak dával nepřímě najevo své politické názory, ale zároveň nemohl být přímo obviněn z politické propagandy, neboť žánrově byly k sobě knihy blízko a vzhledem k omezenému prostoru byla literatura označována jako výběrová. Zákazník dostal příležitost si knihu koupit a přečíst, případně si ji prolistovat. „Už jenom to, jak ty knihy dáváš vedle sebe, donutí ty lidi se zamyslet.“ (M. P.)

Postupně se stánkový prodej rozšířil o nabídku sypaných čajů a malé posezení. Tím se přilákali i zákazníci nespokojení s klasickou nabídkou občerstvení, jejímž základem je pivo, víno a limo. Výsledkem jsou u čaje posedávající účastníci, čtoucí si zapůjčené či koupené knihy. Zajímavé je sledovat, jak si například tyto knihy vzájemně předčítají a společně se smejí. Vzhledem k tomu, že antikvariát navštěvuje i akce s mezinárodní účastí, patří k jeho klientele cizojazyčně mluvící zákazníci. Nabídka publikací pro ně je však omezená, a proto jsou jim s úspěchem nabízena pexesa s ilustracemi Jiřího Trnky. Zahraniční návštěvníci na české kulturní akci pak ve volném čase hrají Trnkovo pexeso a odvázejí si ho jako suvenýr.

V kamenném obchodě měl majitel pro zákazníky k dispozici dvě „křesla pro vyčerpané“ a umožňoval jim přinášet si z cukrárny občerstvení. Mnohdy se stávalo, že se obchod stal i čítárnou a prostorem diskuzí o jednotlivých titulech a kulturně-společenských tématech. Konalo se zde i autorské čtení několika básníků (za dobrovolné vstupné) a autogramiáda jednoho ze současných regionálních autorů. Součástí obchodu byl i dětský koutek.

Kamenný obchod se stal taktéž zdrojem informací o regionu. To probíhalo ve spolupráci s turistickým informačním centrem, destinační společností Podzvičinsko a místní akční skupinou Podchlumí, jíž je majitel členem. Antikvariát se stal dalším centrem distribuce informačních materiálů o regionu, bezplatnou „výlepovou“ plochou pro informační letáky (v situaci, kdy jsou veřejné výlepové plochy ve městě placené) a místem předprodeje na vybrané kulturní akce bez nároku na odměnu. To muselo být ukončeno se zavedením elektronické evidence tržeb, protože by předprodejem docházelo k umělému navyšování tržeb a riziku, že se majitel stane plátcem DPH. Antikvariát se stal i turistickým lákadlem, což potvrdili pracovníci turistického informačního centra, kteří jsou prý na něj stále dotazováni. Významnou atraktivitou byl i pro výše zmíněné chataře a chalupáře, kteří v pátek a v sobotu navštěvovali město a součástí jejich nákupů byla

23 Zatímco v minulosti svoji účast na akcích sám aktivně nabízel, dnes musí z důvodu pracovního vytížení výzvy k účasti odmítat.

i návštěva antikvariátu. Častými návštěvníky byli také turisté z řad seniorů, kteří využívali možnost odpočinout si v „křeslech pro vyčerpané“. Tím, že počet zákazníků z řad čtenářů je v regionu poměrně omezený, je majitel schopen si částečně pamatovat, komu je jaké téma blízké, a vytvářet cílenou nabídku. Vzniká vztah „zákazník a jeho osobní knihkupec“, jehož údajná odborná erudice je stvrzena doktorským titulem a výukou na vysoké škole.

Ve venkovském skladu a ateliéru se pořádají workshopy různých výtvarných technik (linoryt, suchá jehla, eukanistika, malování akrylem apod.), které jsou dostupné široké veřejnosti za dobrovolné vstupné. Ateliér je zároveň využíván pobočkou Základní umělecké školy Hořice ve zdejší základní škole, ale také v rámci běžné výuky výtvarné výchovy. To vše s kulisami v podobě regálů plných knih a různých hudebních nástrojů.

Na základě projektu z roku 2018 pod názvem „Setkávání u lisu“ se současným klíčovým aktérem tohoto neformálního sdružení (majitel antikvariátu, jeho manželka a hudebník v invalidním důchodu) podařilo získat podporu od Nadace Via (v rámci jejího programu Živá komunita) na nákup grafického lisu, což výrazně rozšířilo možnosti pořádání dalších workshopů.

Od února 2015 do konce roku 2019 zde proběhlo 75 akcí, tzn. 15 akcí ročně. Z toho 11 vernisáží či výstav konkrétních umělců, doplněných o hudební vystoupení ve zdejším kostele. Na rozdíl od ateliéru obec a ostatní spolky pořádají jen cca 5 kulturních akcí ročně. V roce 2015 a 2018 byl ateliér nominován na regionální cenu Jivínský Štefan za kulturní počin roku (samotný antikvariát byl nominován v roce 2014).

Průměrnou návštěvnost workshopů a dalších kulturních akcí lze určit obtížně, protože ji nikdo nemá potřebu sledovat. Hlavní garant provozu ateliéru uvádí, že činí od 10 do 100 osob (u největších akcí v podobě koncertů v kostele Zvěstování Panny Marie), přičemž mezi návštěvníky patří i lidé z okolních obcí, z Hořic v Podkrkonoší i z Hradce Králové.

Podobně jako kamenný antikvariát v Hořicích v Podkrkonoší se i venkovský ateliér stal do značné míry turistickou atraktivitou zejména pro cykloturisty, návštěvníky z okolních obcí a z Hradce Králové. Upoutávky na jeho akce pravidelně zveřejňují na svých webových stránkách či na Facebooku turistické informační centrum v Lázních Bělohrad, místní akční skupina Podchlumí, mikroregion Nechanicko i sousední obec Hoříněves.

Ateliér ve spolupráci s majitelem antikvariátu a knihkupectví vystupuje na obecních akcích s grafickým lisem, kde si mohou návštěvníci zdarma natisknout vlastnoručně vyrobené vzory na přinesené látky, trička či tašky. Jeho výloha je pravidelně zaplňována výstavou děl žáků zdejší školy a upoutávkami na kulturní akce spíše alternativního charakteru (odlišné od běžně rozšířených produktů kulturního průmyslu). Jde tedy o nabídky vzdělávání v oblasti výtvarného umění, informování o hudebních a divadelních akcích, např. ve Valdštejnské lóžii v Jičíně, v bývalé synagoze v Hořicích, o literárně orientovaných akcích, jako je Ars Poetica. Kouzlo knižní nabídky oproti běžným knihkupectvím spočívá v tom, že umožňuje zájemcům objevovat tituly, které již mezi novými knihami nenajdeme.

Ateliér je prostorem pro jiný typ trávení volného času, než je na českém venkově obvyklé, a řešerší elektronických zdrojů se ukázalo, že v Královéhradeckém kraji podobnou venkovskou umělecko-vzdělávací aktivitu nenalezneme.

I samotný antikvariát na kulturních akcích poskytuje ve venkovském prostoru neobvyklou nabídku, protože běžné akce jsou jen odrazem masové kultury obvykle dostupné v komerčních médiích (tedy s ničím překvapujícím). Typickým projevem antikvariátem navštívených venkovských kulturních akcí typu dětský den, slavnosti obce či dětský maškarní bál je například skladba „*Jede, jede mašinka [...] veze samý vožralý*“. To lze bezpochyby považovat za projev úpadku hudební kultury

českého venkova. Dalším příkladem kulturního úpadku veřejných akcí pořádaných obcemi je i v minulosti pravidelné vystupování dětské taneční školy na městských slavnostech v Hořicích v Podkrkonoší, kde tančí děti cca od 8 let věku na hudbu amerického gangster rapu obsahující ty nejvulgárnější výrazy americké angličtiny.

Jeden z autorů tohoto textu učil dvanáct let na vysoké škole dějiny kultury pro obor cestovní ruch. V rámci seminářů zjistil, že řada studentů vůbec nezná jiné hudební žánry, než je pop a rock, případně punk, rap, metal a hardcore. Velmi pozitivní ohlas získaly ukázky balkánské dechovky, reggae, jazzu, orientální a duchovní hudby, gypsy swingu apod. Z toho lze odvodit, že mnoho lidí nezná nic jiného, než co je prezentováno v mainstreamových médiích. Ukázka „alternativy“ jim tak může připadat jako obohacující. Aktivita antikvariátu a ateliéru lze proto díky jejich upozorňování na jiné kulturní světy (svět výtvarného umění pro každého, svět tištěných knih a poezie, svět kvalitní „nepopulární“ hudby) považovat za důležitou součást neformálního vzdělávání a nabídku způsobu trávení volného času, který může mít kultivační, případně sociálně-terapeutickou funkci. Za velký úspěch lze v tomto smyslu označit například akci „Prodej knih ze dvora“, která spočívala v tom, že majitel naaranžoval knihy na vlastní dvůr a ve venkovském prostředí je nabízel příchozím. Přijeli návštěvníci nejen z Hořic, ale také z Hradce Králové a okolních obcí. Tržba z prodeje odpovídala účasti na středně velkém jarmarku a někteří zákazníci si akci chválili jako velmi krásnou. *„Ještě jsem dva dny vzpomínal, jak to bylo krásné, jak jsem si liboval. V Hořicích nic není, tam to umírá.“* (p. F.)

Antikvariát a knihkupectví jako prostor pro sociálně znevýhodněné

Sledovaný antikvariát se ukázal jako důležitý prostor pro sociálně znevýhodněné v několika aspektech.

Prvním je skutečnost, že nabízené knihy jsou cenově dostupné, tzn. nejen pro bohaté, ale také „pro chudé“. Na kulturních akcích, zejména na větších festivalech obvykle komerčního charakteru, jsou typické vysoké ceny za zde nabízené zboží, vysoké vstupné a vysoké poplatky za pronájem místa. Návštěvníci si mnohdy nemohou do areálu přinést ani vlastní občerstvení a pohledem pořadatele je lze vnímat jen jako „chodící peněženky“. Na druhou stranu si návštěvníci často chtějí odvézt nějakou památku. Antikvariát jim tak nabízí suvenýry za přijatelné ceny. Majitel se setkával s názorem, že knihy jsou drahé, ale po zjištění skutečné ceny nabízených knih návštěvníci projevovali všeobecné nadšení a knihy začali kupovat. Občas také poukazovali na skutečnost, že když si koupí knihu, tak už nebudou „mít na pivo“. V tu chvíli je prodejce upozornil na obrázek, který je důležitou součástí designu jeho stánku a vykresluje muže odmítajícího nabízený alkohol slovy „Nie, radšej knihu!“.

Cenová dostupnost knih se ukázala jako významná i v kamenném obchodě v Hořicích v Podkrkonoší. Obchod pravidelně navštěvovali klienti zdejšího Ústavu sociální péče pro tělesně postižené, kteří zde nakupovali knižní dary v hodnotě od 5 Kč, ale také knihy pro vlastní potřebu. Mezi zákaznice patřily i ženy romského původu se svými dětmi, které obvykle nakupovaly pohádky a povinnou četbu do školy. Dalšími pravidelnými zákazníky byli studenti zdejších středních škol, nakupující učebnice, ale i beletrii a literaturu o umění. Specifickou skupinou byli senioři, kteří prostor často využívali k odpočinku v rámci nákupů ve městě, ale také k nabídce vlastních nepotřebných knih.

Mezi sociálně znevýhodněné zákazníky patřili především lidé bez domova, resp. lidé s nevyhovujícím bydlením, nezaměstnaní, drogově závislí a lidé s duševními poruchami.

Osoby bez domova navštěvovaly obchod především s nabídkou použitých knih k odkoupení.

Intenzita nabídky se zvýšila hlavně poté, co byl v roce 2015 omezen výkup železa změnou způsobu vyplácení z finanční hotovosti na vypsání složenky či převodem na účet. Nejzajímavějším z těchto návštěvníků byl nezaměstnaný muž romského původu (pan Č.), který zde trávil mnoho času tím, že vytahoval knihy o umění a odborně je komentoval. Zároveň vyprávěl, jak v minulosti „dělal do starožitností a vyklízení pozůstatostí“ a kolik a jakého starožitného nábytku i obrazů prodal. Majitel se dozvěděl od jiného zákazníka, že šlo o jednoho z největších odborníků na starožitnosti v Královéhradeckém kraji v 90. letech. Údajně „milionář“, který všechnu majetek prohýřil v automatech a dnes je závislý gambler a přespává u svých známých.

Návštěvníci z řad drogově závislých především nabízeli knihy k odkoupení. Výjimečnou postavou mezi nimi byl mladý muž, procházející substituční léčbou, který si naopak knihy vybíral, nechal si je zamluvit a občas i nějaké zakoupil. Zajímavé je, že šlo o kvalitní beletrii, publikace o jihoamerických Indiánech a „duchovní“ literaturu ve smyslu hnutí New Age.

Lidé s duševní poruchou patřili k nejméně početným návštěvníkům. Jejich návštěvy spočívaly především v zájmu o polodrahokamy a touze vypovídat se ze svých problémů (mluvili např. o záření negativní energie všude v okolí, negativních dopadech tzv. chemtrails a potřebě se tomu bránit pomocí krystalů).

Jak již bylo zmíněno výše, antikvariát zaměstnával nezaměstnané ženy krátce po rodičovské dovolené, studenty/studentky a seniorky. Nejdůležitější zaměstnankyní byla zlatnice romského původu (pí R. R.), což představovalo mnohdy úsměvný obraz narušující předsudky a stereotypy o romské menšině, ale také vyvolávalo zajímavé konflikty se zákazníky z řad majority. Představme si antikvariát a knihkupectví, kde prodává Romka a doporučuje zákazníkům příslušnou literaturu. Pro některé byl tento obraz šokující. To ilustruje následující dotaz pana J. S.: „*Prosím tě, chtěl jsem se už dlouho zeptat, jaké národnosti je vlastně ta R.?*“ Odpověď: „*Cikánka.*“ Odpověď: „*Jó, fakt, to jsem nevěděl.*“ Došlo také k situaci, kdy jedna z pravidelných zákaznic si směrem k majiteli (za přítomnosti prodavačky romského původu) stěžovala na chování romské populace. „*Ty to máš v genech, ty se nezmění.*“ Majitel se zákaznice zeptal: „*I naše R.?*“ Odpověď: „*Ona je cikánka? ... Né, tak ta né.*“ Zákaznice zčervenala v obličeji, odešla a podle informací zaměstnanců již nikdy nepřišla, ačkoli chodila pravidelně kolem. Další z pravidelných zákazníků si taktéž stěžoval na romskou minoritu, ale přestal poté, co zjistil, že zdejší prodavačka je téhož původu. Obchod však nadále navštěvoval a zdůrazňoval, jak je milá a příjemná.

Prostorem pro sociálně znevýhodněné se stal i venkovský ateliér. Jeden z jeho zakladatelů je hudebník v invalidním důchodu, který před lety kvůli svým psychickým problémům v podobě manické poruchy absolvoval léčebný pobyt v Psychiatrické nemocnici Kosmonosy. Tam se v rámci arteterapie naučil různým výtvarným technikám, které ho oslovily, a tyto znalosti nyní využívá jako lektor workshopů v ateliéru. Ateliér mu umožnil realizovat se ve svém volném čase a získat nové známosti, které mu zajistily i zaměstnání. Nakonec se do obce přestěhoval do nájemního bytu, protože nájemné je zde nižší než ve městě. Vedle role hlavního organizátora akcí v ateliéru v současnosti také pracuje v galerii výtvarného umění v Hořicích jako pokladní a pomocná síla při instalaci různých výstav.

Mezi pravidelné návštěvníky ateliéru patří i zdejší děti ze sociálně slabých rodin, které si nemohou dovolit zaplatit jim kroužky. Veškeré workshopy jsou totiž zdarma, resp. za dobrovolné vstupné. Náklady na provoz ateliéru jsou velmi nízké a obecní úřad mu občas proplácí nákup materiálu (např. barvy či pracovní nástroje). Důležitým faktorem ekonomické udržitelnosti provozu je skutečnost, že majitel antikvariátu ho nadále využívá jako potřebný sklad knih a zároveň poskytuje prostor pro aktivity ateliéru.

Prostor ateliéru využívali i lidé mající v minulosti problémy se závislostí na pervitinu, který je bohužel i na českém venkově rozšířenou drogou. V jednom případě šlo o autora vystavovaných obrazů, který se také vrátil z psychiatrie v Kosmonosích. Ve druhém případě o ženu, která je umělecky orientovaná a neměla kde své aktivity realizovat. Veškeré vztahy jsou založeny na důvěře a neformální rovině. Nelze očekávat, že by provozovatelé poskytli prostor někomu, koho neznají nebo na koho nedostali doporučení. I přes tuto formu komunikace zatím nedošlo k žádným excesům či závažným konfliktům. Formální zodpovědnost za polovinu prostoru má zmiňovaný hudebník, který si ho pronajal od obce jako „soukromý ateliér“. Za druhou polovinu prostoru, která je však vizuálně součástí ateliéru, má formální zodpovědnost majitel antikvariátu.

Poslední příklad otevřenosti prostoru pro sociálně znevýhodněné je majitelem realizovaný výprodej skladu ve venkovské obci Hněvčeves. Akci navštívil asi padesátiletý muž, který je ve vlaku na trase Hradec Králové – Jičín známý svým intenzivním zápachem, daným zřejmě nošením dlouho nepraného oblečení, údajně i zálibou v česneku. Jedná se prý o hrobníka, který ztratil matku a má od té doby problémy s osobní hygienou. Zatímco okolí se od něj odtahuje, u výprodeje skladu strávil celkem 8 hodin, nakoupil desítky knih za cca 2 000 Kč (zejména průvodců a cestopisů) a ověšen taškami s nimi pěšky odešel.

Antikvariát a knihkupectví jako součást občanského aktivismu a komunitního organizování

Samotný antikvariát sám sebe na svých webových stránkách a na facebookovém profilu označuje za aktivistický. To spočívá ve výše zmíněné skutečnosti, že aranžuje publikace tak, aby upozorňoval na historické, politické a sociologické souvislosti s aktuálním společenským děním.

Provozovatel se netají svými politickými názory, které se snaží více či méně propagovat. To se projevilo i tím, že v kamenném obchodě v Hořicích v Podkrkonoší probíhaly schůze základní organizace Strany zelených, nebo tím, že před volbami nabízel k rozebrání předvolební letáčky. To se však spolu s aktivistickou výlohou ukázalo jako knižnímu obchodu škodlivé. Někteří pravidelní zákazníci se nad výlohou pozastavovali a již nepřišli (podobně jako ve výše uvedeném případě odhalení rasových předsudků). Aktivismus majitele se tedy zúžil na kombinace knižních titulů s implicitním sdělením o jejich souvislostech a angažovanost v komunální politice.

Vyústěním občansko-kulturního aktivismu bylo vytvoření kandidátky do komunálních voleb pod názvem Cestička k domovu. Hlavní aktéři provozu antikvariátu i ateliéru vstoupili v obci ve všeobecnou známost. Ačkoli všichni patřili k tzv. přistěhovalcům, podařilo se jim v roce 2018 vytvořit kandidátku a po čtyřech letech vládnutí jediného uskupení změnit podobu obecního zastupitelstva získáním 1/3 mandátů. Jakmile však byla oficiálně zveřejněna konkurenční kandidátka, obec přestala propagovat akce ateliéru i přesto, že šlo o akce čistě kulturní, tedy nepolitické. Propagace nyní probíhá pouze na základě opakovaných proseb o zveřejnění, a nikoli automaticky. Ateliér je dnes také místem schůzí kontrolního výboru zastupitelstva, který je složen ze členů opozice, zatímco ostatní výbory se obvykle schází v budově obecního úřadu.

Ateliér začíná spojovat síly se zdejšími hasiči, jejichž vztah k vedení obce nelze označit za harmonický. Vznikají tak nová spojení mezi původními obyvateli a kulturně i politicky aktivními přistěhovalci, zvyšuje se návštěvnost občanů (z řad příznivců opozice) na zasedáních zastupitelstva a další potenciál pro politické změny na lokální úrovni.

Celou situaci vystihuje výrok jedné ze spoluzakladatelek ateliéru: „Vytváříme těm lidem možnost bavit se jinak, zároveň se poznávají ti, kteří by se jinak nepoznali a pak se tady může i něco změnit.“

Ti, co doposud měli strach, se nyní začínají ozývat, protože cítí, že nejsou sami.“ (V. J.)

Možnost občanského a kulturního aktivismu je dána tím, že pro žádného z aktérů provozu antikvariátu a ateliéru nejde o činnost, na které by byli ekonomicky závislí. Finanční podpora z obce je minimální a žádné jiné veřejné zdroje ateliér nevyužívá. Výjimku tvořila výše uvedená jednorázová podpora od Nadace Via na zakoupení grafického lisu.

Závěr a diskuze

Předložená studie ukazuje, že příchod nových obyvatel na venkov může významně oživit tamní kulturní dění a posílit sociální kapitál tím, že zapojí do volnočasových aktivit doposud nezapojené občany. Knihy a umění se ukázaly jako prostředek k posilování sociálního kapitálu i těch obyvatel, kteří stojí obvykle na okraji společenského a kulturního dění (ať už dobrovolně, či nedobrovolně). Tím, že se mohou setkávat jinde než v tradičních (spíše „prorežimních“) spolcích a v hospodě, za dobrovolný příspěvek či zdarma, se začali seznamovat lidé, kteří „tradiční“ akce nenavštěvovali. V současnosti již dochází i k navazování spolupráce s tradičními spolky, např. při poslední kulturní akci, kterou vedení obce prezentovalo v médiích jako akci obecní. Dochází tedy k integraci komunity doposud kulturně marginalizovaných („alternativní scény“) do komunity lokální („tradiční“) na základě vytváření přemostujícího sociálního kapitálu mezi jednotlivými segmenty místního společenství.

Samotný antikvariát a knihkupectví společně s ateliérem těží z výhody „periferie“ v podobě nízkého nájemného a jedinečnosti jimi nabízených aktivit, resp. kulturní nabídky, která by ve větších městech byla pravděpodobně jen jednou z mnoha. *„Když udělá výstavu v Praze, tak mu tam přijde pět lidí. Když ji udělá tady, tak jich přijde padesát.*“ (S. S.)

Ukazuje se, že nově přichozí obyvatelé mohou být spouštěčem významných kulturních i politických změn, ačkoli tvoří v obci menšinu. Navíc se zde objevuje synergický efekt spočívající například v tom, že jedna ze známých provozovatelů antikvariátu zde zakoupila nemovitost a již pořádala několik akcí v tzv. kulturní stodole. Dochází tak nejen k posilování sociálního kapitálu, ale také o výrazné obohacení kulturní nabídky o projevy, které jsou v protikladu s mainstreamovou zábavou. Provozovatel antikvariátu, garant provozu ateliéru i nová majitelka „kulturní stodoly“ nezastírají, že jejich inspirací je kultura undergroundu před rokem 1989, spojovaná s fenoménem tzv. baráků jako „ostrovů svobody“. Ta je mj. charakteristická možností objevovat něco nového, finanční nezávislostí na veřejných zdrojích a absencí touhy po zisku. Výstižně to formuloval v roce 1975 Ivan M. Jirous: *„Cílem undergroundu u nás je vytvoření druhé kultury. Kultury, která bude na proudu nezávislá na oficiálních komunikačních kanálech a společenském ocenění a hierarchii hodnot, jak jimi vládne establishment. Kultury, která nemůže mít za cíl destrukci establishmentu, protože by se mu tím sama vehnala do náruče. Ale která zbaví ty, kdo se k ní budou chtít připojit, skepse, že se nedá nic dělat, a ukáže jim, že se toho dá udělat mnoho, když ti, kdo to dělají, chtějí málo pro sebe a víc pro druhé.*“²⁴

Přijmeme-li koncept neonormalizace (založeném na návratu atmosféry, kdy je politickou mocí podporována pouze oficiální kultura a vše ostatní podléhá snaze o kontrolu, aby zde nedocházelo k šíření kritiky poměrů a ohrožení moci) a dojde-li ke zhoršování podmínek pro svobodnou kulturní tvorbu i podnikání (např. prostřednictvím privatizace veřejných prostor v souladu s ideologií neoliberalismu), pak lze očekávat podobnou reakci jako za komunistické normalizace: „Pro

24 Ivan M. Jirous, 'Zpráva o třetím hudebním obrození', *Moderní dějiny*, 29. března 2017, <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/file/id/830/>, citováno dne 26. června 2020.

*český underground byl ústup na venkov, tedy do bývalých zemědělských usedlostí, bývalých hostinců, vesměs tehdy již zruinovaných barabizen, posledním přijatelným taktickým manévrem.*²⁵

S provozováním výše uvedených aktivit je spojena celá řada rizik. Za největší lze považovat možné neshody mezi klíčovými aktéry provozu ateliéru a ukončení spolupráce ze strany jednoho z nich. To bylo ostatně i příčinou ukončení spolupráce s hlavní iniciátorkou projektu ateliéru, která se zde se svými přáteli pod vlivem alkoholu dopouštěla drobných výtržností, které byly pro ostatní aktéry nepřijatelné. Ateliér by bez antikvariátu nemohl fungovat, protože jeho současný hlavní garant by nebyl ochoten a schopen platit nájemné za celý prostor. Antikvariát sice může fungovat i bez ateliéru, ale nebylo by v jeho silách a časových možnostech realizovat aktivity ateliéru.

Dalším rizikem by mohlo být vypovězení nájemní smlouvy obcí např. z politických důvodů (likvidace zázemí opozice). Pravděpodobnost, že k tomu dojde, je však snižována skutečností, že okolní obce akce ateliéru propagují více než vedení obce domovské. Toho si je vedení obce vědomo a jakékoli ukončení činnosti, které by bylo způsobeno z její strany, by znamenalo řadu otázek nejen od místních občanů, ale také z okolních obcí, z místní akční skupiny Podchlumí apod. Ztrátu takto jedinečného venkovského prostoru pro trávení volného času si tedy stávající vedení obce nemůže dovolit.

Vedle posilování kulturní rozmanitosti a posilování sociálního kapitálu lze ve zkoumaném prostředí vidět potenciál pro aplikaci principů komunitní práce v reakci na neduhy globálního kapitalismu. Jde především o dobrovolnost, lokální ekonomiku, nezávislost na velkém kapitálu, posilování územní identity, vztahu k místu, vytváření pevnějších sociálních vazeb, sociální soudržnosti a inkluze. Tímto textem jsme chtěli zároveň i upozornit na velký potenciál opuštěných venkovských prodejen a dalších objektů, které jsou doposud v majetku obcí. Otázkou zůstává, zda by podobné aktivity mohly být institucionalizovány v podobě sociálních služeb v rámci sociální prevence a zda by klíčoví aktéři byli ochotni podstupovat různé překážky s tím spojené.

Kontakty

Mgr. Miroslav Kappl, Ph.D.

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Ústav sociální práce
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové 3
miroslav.kappl@uhk.cz

Mgr. Michal Trousil, Ph.D.

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Ústav sociální práce
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové 3
michal.trousil@uhk.cz

25 Stárek a Kostúr, *Baráky*, 8.